

Oşî (Üşî)'nin Kelâmullah Tartışmaları İçindeki Yeri

Ош Мамлекеттик
Университети

ТЕОЛОГИЯ
ФАКУЛЬТЕТИНИН ИЛИМИЙ
ЖУРНАЛЫ

13- саны, 2008

43-52- 66.

Muammer ESEN*

Abstract

Oshi's (Ushi) Place in the discussions about Kalamallah.

Kalam's (logos) historical background goes back to Plato and Aristotle. Christians consider Kalam in the context of Jesus and see Him as the word of God. Hence, they believe that Jesus is not created since He is the word of God. Unlike Christians, Muslim Mu'tazilite Kalamists (Theologians) advocated that the Qur'an was created (makhlûq), despite the fact that they at the same time believed it to be Kalamallah. Sunni Kalamists (Theologians) disagreeing with the Mu'tazilites believed that the Qur'an being the word of God was not created. For instance, Ibn Kullâb, al-Muhâsibî, al-Kalânîsî, al-Ash'arî, and Oshî of the Maturidî trend are some of those Sunni Kalamists who believe that the Qur'an is not created. Oshî express his belief in this regard in his work *al-Amâlî* through a poetic expression.

Keywords:

kalâmallah, makhlûq, gayr makhlûq, kalâm lafzî, kalâm nafsî, Oshî.

"Konuşma, söz söyleme" gibi anlamlara gelen "kelâm", aynı zamanda bazılarınca, Allah'ın yaratılmamış (*gayr-i mahlûk*) kadim bir sıfatı olarak kabul görmüştür. Bu anlamıyla bu kavram, tek başına bir sesi, bir sözü (*kavî*), bir kelimeyi ifade etmekten ziyade, kelimelerden meydana gelen anlamlı bir sözü, söz bütünlüğünü, cümleyi ifade etmektedir. İşte bu nedenledir ki Kur'an'a, "Allah'ın kavli" değil, "Allah'ın kelâmı" denmiştir.¹ "Allah'ın kelâmı"ndan bahsedildiğine göre de, Tanrı'nın konuşma yetkinliğine sahip bir varlık olduğu vurgulanmaktadır ki, işte O'nun bu konuşma yetkinliği, "kelâm" sıfatını oluşturmaktadır.²

* Doç. Dr., Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi.

¹ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Lisâni'l-Arab, Beyrurt, 1970, III/290- 291; el-İsfahânî, Râgıb, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed *el-Müfredât*, Dâru'l-Marîfe, Beyrut, t.y. s. 439.

² El-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 439- 440.

Tarihi Sürec

Kelâm sıfatına ilişkin tartışmalar erken dönemlerde başlamıştır. Bu konu etrafında yoğunlaşıp gelişen tartışmaların, İslam bilimleri içinde önemli bir yeri olan "kelâm"ın doğmasında ve söz konusu bilimin bu adı almasında önemli bir yeri olmuştur. Esasen Tanrı kelâmına ilişkin tartışmaların kaynağını, Eflatun ve Aristo'ya kadar bile götürmek mümkündür. Nitekim adigeçen bu ilahiyatçı filozoflar "logos"tan bahsederken, "kelam"dan bahsetmiş olmaktadırlar. Ancak onların "logos"tan anladıkları, filozofik bir anlamdır. Bu konu, bizim makalede ele alacağımız konu sınırlarını aşacağından, burada sadece onların bu konudaki tarihsel önceliklerini işaretleyeceğiz.

Öyle görülüyor ki, İslam'ın erken döneminde bu konunun tartışılmaya açılmasının en önemli nedenlerinden biri, Hristiyanların, İsa'yı, "Allah'ın kelimesi"³ olarak görmeleri olmuştur. Nitekim Hristiyanlar, "Allah kelâmı" olarak kabul ettikleri İsa'nın, aynı zamanda yaratılmamış olduğuna da inanmaktaydılar. "Allah kelâmı" kabul edilen Kur'an'ın yaratılmamış olduğunu kabul etmenin, "Allah'ın kelimesi" olarak kabul edilen İsa'nın da yaratılmamış olduğu düşüncesini doğuracağı endişesiyle, Mu'tezilî kelamcılar, Kur'an'ın yaratılmış (*mahlûk*) olduğu fikrini, özellikle Abbâsî halifesi Me'mun'un da desteğiyle İslam'ın resmi inancı haline getirdiler.⁴ Nitekim Kur'an'ın Allah'ın yaratılmamış kadim (öncesiz) bir kelâmı olduğu şeklindeki inancın, esasen yukarıda söz konusu edilen Hristiyanlık inancından alındığı iddia edilmektedir.⁵

Müslüman bilginlerin "kelâmulлах" (Kur'ân'a dair bu erken dönem tartışmaları içinde Yahudiler ve Hristiyanlar gibi gayr-i müslim unsurların inançlarının önemli bir payı olduğu yadsınamaz. Ancak, bununla birlikte bu meselenin, İslam'ın bizatihi kendi içinde, akli düşüncenin gelişmesine paralel olarak tartışıldığı da bir vaki'dir. Nitekim İslam düşüncesinde Kur'ân'ın yaratılmamış olduğu fikrini ilk dile getiren Ca'd b. Dirhem ile bu düşüncüyü daha da geliştiren öğrencisi Cehm b. Safvân, bu konudaki kelâmî düşüncelerini, naklin yanında akli da kullanarak ortaya koymaya çalışmışlardır.⁶

Bunlardan sonra gelen Vâsıl b. Atâ ile Amr b. 'Ubeyd gibi Mu'tezile'nin kurucu bilginleri ise, konuyu, daha da sistemli hale getirmişlerdir. Özellikle, Mu'tezile'nin ilk filozof kelâmcısı sayılan Allâf ile ondan sonra gelen öğrencisi Nazzam gibi Mu'tezilî ileri gelenleri ise, daha önceki kadim Yunan filozoflarının "logos"la ilgili düşünceleri ile Hristiyanların "baba-oğul-kutsal

³ Esasen Kur'an'da da Allah'ın elçisi olarak kabul edilen İsa'ya "Allah'ın kelimesi" denmektedir: "Kuşkusuz ki Meryem oğlu İsa, Allah'ın elçisi, Meryem'e atmış olduğu kelimesi ve kendisinden bir ruhtur" (Nisa 4/71). Ayrıca bkz. Âl-i İmrân 3/45;

⁴ Taberî, *Mezhepler Tarihi*, Leiden, t.y. III/1111- 1118.

⁵ Bkz. Mc Donald, D.B. *The Development of Muslim Theologie, Jurisprudence and Consitutional Theory*, London, 1900, s. 146; Wensinck, A.J. *The Muslim Creed*, Cambridge, 1932, s. 72.

⁶ Daha geniş bilgi için bkz. İrfan Abdulhamid, *İslam'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, (çev. Saim Yeprem), Marifet Yayınları, İstanbul, 1981, s. 238- 243.

ruh (*ekânîm-i selâse*) inancının bilincinde olarak, konuyu, İslâm'ın bakış açısı içinde yorumlama çabası içine girmişlerdir.⁷ Dolayısıyla, kelâmullah meselesinin İslâm içerisinde tartışılması, dış etkilerden de kaynaklanan, ancak, esasen ilk dönem Müslümanlarının yaşadığı "Sıffin" ve "Cemel Vakası" gibi bir takım dramatik siyasal olaylar neticesinde tartışılmaya başlayan "büyük günah" ve "kaza-kader" gibi kelâmî konuların tartışılmasına benzer bir şekilde, İslâm'ın kendi iç meselesi olmuştur. İşte bu nedenle "kelâmullah" konusunun İslâm içinde bir orjinalitesi de söz konusudur.⁸ Nitekim İslâm'ın biricik kaynağı Kur'an'da geçen müteşâbihlerin bu konunun tartışılmasına önayak olduğu bilinen bir gerçektir.

Allah kelâmının yaratılmış olduğunu savunanlar, daha çok, Allah'ın Zat'ından başka kadim sıfatının varlığını inkâr edenlerdir. Bunlar, özellikle Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu ve aynı zamanda O'nun kadim bir kelâmı olduğuna inanan Hristiyan inancının düştüğü yanlışlığa düşmemek adına, Allah'ın Zat'ından başka hiçbir kadim sıfatının olmadığını; dolayısıyla O'nun kelâmının da kadim olmayıp sonradan yaratılmış (*mahlûk*) olduğu düşüncesini ileri sürmüşlerdir.⁹ Daha önce de değindiğimiz gibi, Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşünü ilk dile getiren kişinin Ca'd b. Dirhem olduğu söylenmekle birlikte¹⁰, onun bu husustaki düşüncelerini daha da geliştiren kişi, öğrencisi Cehm b. Safvân olmuştur.¹¹

Bu arada, kelâmî konulardaki görüşleri daha sonra şekillenecek olan Sünnî kelâma, özellikle de onun akılcı kolunu temsil eden Mâtûrîdîliğin oluşum ve gelişimine büyük bir katkısı olan İmam Ebu Hanîfe'nin de, Sünnî inancın aksine, Kur'an'ın yaratılmış bir Allah kelâmı olduğu görüşünü benimsediği ileri sürülmüş ise de¹², onun, bu görüşte olmadığını söyleyenler de vardır.¹³ Nitekim kelâmî görüşlerini dile getirdiği "*el-fıkhü'l-Ekber*" adlı eserinde bizzat Ebu Hanîfe'nin kendisi; "Bizim Kur'an'ı dile getirmemiz, talaffuzumuz, onu okumamız yaratılmış (*mahlûk*) olduğu halde, Kur'an yaratılmamıştır (*gayr-ı mahlûk*)"¹⁴ demek suretiyle, yaratılmış olan kelâm ile yaratılmamış olan kelâm ayırımına gitmekte, duruma açıklık getirmektedir. Buradan da anlaşılıyor ki o, Ehl-i Sünnet'in öncüleri olan İbn Küllâb ve arkadaşlarının yaratılmış kelâm olan "*kelâm-ı lâfzî*" ile

⁷ Bkz. Taftazânî, Sa'duddin Mes'ud b. Ömer, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, Kahire 1326, s. 240- 241.

⁸ Bilgi için bkz. Watt, W.M. *Predestination and free Will in Early İslam*, London, 1948, s. 38- 40; Wensinck, *The Muslim Creed*, s. 70.

⁹ Geniş bilgi için bkz. Kâsımî, Cemaleddin, *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, Beyrut 1981, s.19.

¹⁰ Geniş bilgi için bkz. İbn Teymiye, Ebu'l-Abbas Takıyyuddîn Ahmed b.Abdulhalim el-Harrânî, *er-Resâil ve'l-Mesâil*, (neşr. Muhammed Reşid), Kahire, 1346, III/20. Ayrıca bkz. İbn Nübâte, *Serhu'l-Uyûn*, s. 186.

¹¹ Bkz. Kâsımî, a.g.e. s. 19.

¹² Bkz. Ebû Hilâl el- Askerî, *el-Evâil*, (neşr. Muhammed es-Seyyid el-Vekil), Tanta, 1987, s. 369. İddialar için ayrıca bkz. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Kitâbü's-Sünne*, (neşr. Muhammed b. Saîd b. Sâlim el-Kahtânî), Riyad, 1986, II/184. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Neşşâr, Ali Sami, *Neş'etu'l-Fikri'l-felsefi fi'l-İslam*, Kahire, 1988, I/237- 238.

¹³ Hafîbu'l-Bağdadî, Ebubekir Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdad*, (neşr. M. Abdulkadir Atâ), Beyrut, 1983, XII/377.

¹⁴ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, (*Aliyyulkârî Şerhi* içindeki metni), Mısır, 1323, s. 180.

yaratılmamış kelimeler olan "kelâm-ı nefsi" (mana) ayırımına¹⁵ çok daha önceleri girmiş görünmektedir.

Allah kelâmının yaratılmamış olduğu tezini esaslı bir şekilde savunanlar, Mu'tezilî bilginlerdendir. Onlar, kendilerinden önce gelen Ca'd b. Dirhem ile öğrencisi Cehm b. Safvân'ın, genelde sıfatlar, özelde ise kelâm sıfatı ile ilgili öne sürükleri düşünceleri, biraz farklı ve kendilerine özgü bir şekilde daha da geliştirip bir sisteme kavuşturmuşlardır. Nitekim onlar, "kelâm" dâhil, bütün sıfatların öncesiz (kadim) ve yaratılmamış olduğu tezini savunan Sünnî inancın aksine, tek kadim varlığın yüce Allah olduğu görüşünü savunmuşlardır.¹⁶ İslam düşünce ekollerinden Haricîler ile Mürcie¹⁷ ve Şia'nın bir kısmı da onların bu husustaki görüşlerini benimsemişlerdir.¹⁸

Başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere Abdulaziz el-Mekkî gibi Selefiyye'nin önde gelen bazı bilginleri ise, özellikle Abbasî halifesi Memun döneminde devletin resmi mezhebi haline getirilen "Allah kelâmının yaratılmış olduğu" şeklindeki Mu'tezilî teze şiddetle karşı çıkmışlardır. Mu'tezilî teze karşı çıkarak "Allah kelâmının yaratılmamış" olduğunu dile getiren Ahmed b. Hanbel'in, ileri sürdüğü bu görüşünden dolayı çektiği sıkıntılar kaynaklarda genişçe yer almaktadır. Hatta Patton gibi, onu ve yaşadığı sıkıntıları kitaplaştıranlar da olmuştur.¹⁹

Esasen, Kur'an'ın yaratılmış *hâdis* bir kelâm olduğu düşüncesine katılmayanlar sadece Selefiyye / Ashabü'l-Hadis bilginleri değildir. Ehl-i Sünnet'in, Selefiyye ile birlikte diğer kollarını teşkil eden Eş'arî ve Mâtürîdî bilginler de Allah kelâmı olan Kur'an'ın yaratılmamış kadim bir kelâm olduğu tezini savunmuşlardır. Hatta daha önce de değindiğimiz gibi, her ne kadar Ebu Hanîfe'nin ilk defa olarak Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşünü dile getiren kişi olduğu ileri sürülmüşse de²⁰, onun da, esasen, Kur'an'ın yaratılmamış kadim bir kelâm olduğu görüşünde olduğu bizzat kendi metninden açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim ona göre, "Kur'an Allah kelimidir. Mushaflarda yazılı, kalplerde mahfuz ve dillerde okunandır. Peygamber'e indirilmiştir. Bizim Kur'an'ı okuyup (*kıraat*) yazmamız (*kitab*) yaratılmış olduğu halde, Allah kelâmı Kur'an yaratılmamıştır."²¹

¹⁵ İbn Küllâb ve arkadaşlarının bu konudaki görüşleri için bkz. Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfû'l-Musallîn*, (neşr. Helmut Ritter), Wiesbaden, 1980, II/584-586.

¹⁶ Bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, I/155-166, Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, (neşr. Muhammed Seyyid Kilânî), Mısır, 1961, I/44.

¹⁷ Mürcie içinde Allah Kelâmının yaratılmış olduğu düşüncesinin en ateşli savunucusu Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî'dir. Mu'tezilî düşünceyi benimseyip onu ülkesinin resmi bir mezhebi yapan Abbasî halifesi Me'mun'un huzurunda Merîsî, dönemin Selefi ileri gelenlerinden olup Kur'an'ın yaratılmamış olduğu tezini savunan Abdulaziz el-Mekkî ile bu hususu genişçe tartışmış ve bu tarihi tartışma, bilahere, tartışmanın bir tarafını oluşturan el-Mekkî (el-Kinânî) tarafından kitaplaştırılmıştır. Bkz. Esen, Muammer, *Kelâmulah Tartışmaları ve "el-Hayde"*, Araştırma yayınları, Ankara, 2005.

¹⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, I/166.

¹⁹ Ahmed b. Hanbel'in yaşadığı "mihne" ile ilgili geniş bilgi için bkz. Patton, Walter Melville, *Ahmad b. Hanbal and The Mihna*, Leiden, 1987.

²⁰ Bkz. Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâil*, s. 369.

²¹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 180.

Öyle görülüyor ki, Kur'an ile ilgili dile getirdiği bu düşüncelerinden hareketle o, başkalarınca, "Kur'an yaratılmıştır" demekle itham edilmiş; hatta kâfir olmakla bile suçlanmıştır.²² Çünkü başını Ahmed b. Hanbel'in çektiği Ashabu'l-Hadis'e göre, değil sadece "*mana*" (*kelâm-ı nefsi*); harflerden, seslerden, kitabet ve kıraatten oluşan "*lafzî kelâm*" bile yaratılmamıştır.²³ İşte bu anlayıştan bakıldığında, Ebu Hanife'ye yönelik ithamın nedeni açıkça bellidir. Çünkü Ebu Hanife, dil ile söylenen, mushaflarda yazılı olan, ezberlenip okunan Kur'an'ı, "*kelâm-ı lafzî*" kabul etmekte ve işte bunun yaratılmış olduğuna inanmakta iken; buna mukabil o (Ebu Hanife), muhtemelen "*mana*" olarak gördüğü ve mahiyetini bizim bilemediğimiz Allah kelâmı olan Kur'an'ı ise, yaratılmamış kadim kelâm olarak görmektedir. Sünnî müctehid imamlardan İmam Malik²⁴ ile İmam Şafî' de Allah kelâmının kadim, ezeli ve yaratılmamış olduğu görüşündedirler.²⁵

Ehl-i Sünnet'in kelânullaha dair "Kur'an yaratılmamıştır" şeklindeki görüşlerini geliştirerek onu sistematik hale getirenler, daha çok, Ehl-i Sünnet'in öncü kelâmcıları sayılan İbn Küllâb ile arkadaşları Ebu'l-Abbâs el-Kalânîsî ve Haris el-Muhâsibî gibi isimler olmuştur.²⁶

İbn Küllâb ve arkadaşları, temelde, Allah kelâmı olan Kur'an'ın yaratılmamış olduğunu kabul etmekle birlikte, yine de bunlar, Ashabu'l-Hadis'in kelânullaha dair daha önce değindiğimiz görüşlerinden farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Nitekim bunlara göre Allah kelâmı kadimdir, ezeldir. "Kelânullah", Allah'ın Zâtı ile kaim bir sıfattır. Allah, kelâmı ile kadimdir, öncesizdir. Ashabu'l-Hadis'in görüşünün aksine, Allah kelâmı, harfler ve ses değildir. Allah kelâmı, bölünemez, parçalanamaz; herhangi bir değişiklik göstermez. "*Resm*" denilen şekil ise, birbirinden farklı olan harflerdir ki, bu şekil, Allah kelâmı olan Kur'an'ın kıratıdır. Allah kelâmı (Kur'an, Tevrat, incil vs.)'ını ifade eden ibareler, çeşitlilik ve değişiklik gösterdiği halde, esasen Allah Kelam'ı, çeşitlilik ve değişiklik göstermez. Allah Kelamı'nın Arapça (*arabiyyen*) olarak isimlendirilmesinin nedeni, Allah Kelam'ını ifade eden, onu dillendiren ibarelerin formel görüntüsü olan kıraatinin, okunuşunun Arapça olmasından dolayıdır. Netice itibariyle insanların Kur'an'dan okudukları şey, Allah Kelâmı'nın bir ifadesi, dile getirilmesi olup, bu kelâm, Allah'ın Zâtı'nda kaim olan bir "*mana*"dır.²⁷

Ehl-i Sünnet'in öncü kelimcileri olan İbn Küllâb, Kalanîsî ve Muhâsibî'den yaklaşık bir asır sonra gelen Eş'arî ile Mâtürîdî, yukarıda adı

²² Bkz. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu's-Sunne*, II/184.

²³ Ebû Hanîfe'nin konuya dair düşünceleri vesilesiyle dile getirilen iddia ve ithamlara yönelik açıklamalarla ilgili geniş bilgi için bkz. Hatîbu'l-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, XIII/377,398, Neşşâr, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-Islam*, I/238.

²⁴ Bkz. Ebû Zehra, Muhammed, *Mâlik*, Kahire 1952, s. 158.

²⁵ Şafî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris, *el-fikhu'l-Ekber fi İlmi Usûli'd-Dîn*, (neşr. A.A.Yasîn), y.y. 2000, s. 55.

²⁶ Geniş bilgi için bkz. Eş'arî, *Makâlât*, I/298, II/584.

²⁷ İbn Küllâb ve arkadaşlarının kelânullaha dair görüşleri için bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, II/584-585, 604.

geçenlerin kelâmullah'a dair "*kelam-ı nefsi*" ve "*kelam-ı lafzi*" şeklindeki ayırımlarını kabul ederek, onu, daha da geliştirmişlerdir. Nitekim Kur'an'ın yaratılmamış olduğunu kabul eden Eş'arî'nin²⁸ söz konusu bu ayrıma ilişkin görüşleri pek belirgin olmamakla birlikte, bu mezhebin önde gelen kelam bilginlerinden Cüveynî, gerçek ilahî kelâmın "*enfûsî*", yani özel bir kelâm (*hadîsu'n nefis*) olduğunu söylemektedir.²⁹ Eş'arî'nin öğrencisi ve Cüveynî'nin ise hocası olan Bakillânî de bu görüşte olacak ki, ona göre harfler ve sesler bizatihi Allah kelâmı olmayıp, ancak onlar, Allah kelamına delâlet eden şeylerdir.³⁰

Ehl-i Sünnet'in ikinci büyük kelimci önderi olan İmam Mâtürîdî de Allah kelamını, O'nun Zatında mevcut bir "*mana*"dan ibaret saymaktadır ki, bu "*mana*", ona göre, "*kelam-ı nefsi*"dir. Bu nedenle asıl kelâm olan "*mana*"yı ifade eden harfler ve sesler, söz konusu "*kelâm*"a dâhil olmayıp, bunlardan oluşan kelâm, hâdisdir; gerçek Allah kelamı değildir. Bunlara "*Allah kelâmı*" denmesi mecazdır.³¹

Oşî'nin Kelâmullah'a Bakışı

Tam adı, Siracuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Osman Muhammed et- Temîmî, el-Ferganî, el Üşî olup, adının sonundaki lakabından da anlaşılacağı üzere Oşludur. Bugün Kırgızistan topraklarında bulunan Oş şehri, Fergana vadisinde yer almaktadır. Maverâünnehir'e bağlı Fergana ve Oş bölgesi, Emevî halifesi Velid b. Abdülmelik döneminin komutanlarından Keteybe b. Müslim el-Bâhilî (96/715) tarafından 95/714 yılında fethedilmiştir.³²

Oş bölgesinin Müslümanlarca fethinden yaklaşık 400 yıl kadar sonra doğduğu anlaşılan Siracuddin Ali b. Osman'ın, 569/1173 veya 575/1180'de vefat ettiği bildirilmektedir.³³

Hanefî-Mâtürîdî mezhebinde olan Oşî'nin, en çok kabul gören ve yüzyıllarca İslam dünyasının çeşitli medreselerinde okutulup-ezberletilen eseri, kelam ilmine dair yazdığı, kısa, özlü ve kapsayıcı eseri olan "*Kasîdetu Bed'ül-Emâli*" (*el-Kasîdetu'l-Lâmiyye*) adlı yapıtıdır. Üzerine pek çok şerhlerin yazıldığı³⁴ bu eserin, dünyanın çeşitli kütüphanelerinde pek çok yazması

²⁸ Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *el-İbâne'an Usûli'd-Diyâne*, (neşr. Abdulkadir el-Arnâvud), Beyrut, 1971, s. 51.

²⁹ Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Maâli, *Lumau'l-Edille*, (neşr. F.H.Mahmud), Beyrut, 1987, s. 103.

³⁰ Devvânî, Celâleddin, *Akâid-i Adudiyye*, (çev. S. Ahmed Hilmi), Trabzon, 1311, s. 451.

³¹ Mâtürîdî, Ebu Mansûr, *Kitâbu'l-Tevhîd*, (neşr. Fethullah Huleyf), Beyrut, 1402, s. 57- 59.

³² Barthold, W. "*Fergana*" md. *İslam Ansiklopedisi*, c. IV, s. 559.

³³ Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Beyrut, t.y. VII/148, Katip Çelebi, *Kesfu'z-Zunûn*, İstanbul 1971, II/1350.

³⁴ Yapılan şerhlerle ilgili bkz. Katip Çelebi, *Kesfu'r-Zunûn*, İstanbul 1971, II/1350, Brokelmann, GAL, Leiden, E.J. Brill 1943, I/552; Özervarlı, Said, "*el-Emâli*", *DİA*, c. XI, s. 73; Mert, Muhit, "Oşlu Din Alimi Ali b. Osman ve Bed'ül-Emâli Adlı Eseri Bağlamında İtikadi Görüşleri" G.Ü.Ç.İ.F.D. 2005/1- 2, c. IV, s. 78.

bulunmaktadır.³⁵ Oşî'nin bundan başka, hadis ve fıkıh alanlarıyla ilgili eserleri de bulunmaktadır.³⁶

Oşî'nin, Allah kelâmı olan Kur'an'a yönelik düşüncelerini, kendi eseri olup çeşitli isimlerle anılan, ancak müellifince "el-Emâlî" diye adlandırılan manzum eseri ile ona yapılan şerhlerden tesbit etmeye çalışacağız.

Müellif, söz konusu bu eserinde, İslam akaidinin temel konularını veciz bir şekilde işlemeye çalışmıştır. Eserine, *tevhid* konusunu işleyen bir beyitle başlayan Oşî, devam eden beyitlerde Yüce Allah'tan, sıfatlarından bahsederken, O'nun kelâm sıfatına da değinmekte ve bir beyitle şöyle demektedir:

"Kur'an sonradan yaratılmış (*mahlûk*) değildir. Rabb'in kelâmı söz cinsinden olmaktan münezzehtir" (*Ve mâ'l-Kur'ânu mahlûkan taâlâ - Kelâmu'r-Rabbi 'an cinsi'l-makâli*).³⁷

Allah'ın kelâmı olan Kur'an'a dair bu veciz ifadesiyle Oşî, esasen bu konudaki tartışmalara yönelik önemli ipuçları vermektedir. Bir kere Oşî, Kur'an'ın sonradan yaratılmış (*mahlûk*) bir kelâm olmadığını söylemekle, onun yaratılmış bir kelâm olduğunu ileri süren Mu'tezilî düşünceye³⁸ açıkça karşı çıkmış olmaktadır. Aynı zamanda beytin ikinci mısrasında dile getirdiği, "Rabb'in kelâmı söz cinsinden olmaktan münezzehtir" ifadesiyle de o, Allah kelâmını harf ve seslerden ibaret bir söze indirgeyen ve harfler ve seslerden oluşan bu sözün yaratılmamış (*gayr -i mahlûk*) olduğunu öne süren bazı Hanbelîlerin söz konusu görüşlerinin yanlışlığına da zimnen vurgu yapmış olmaktadır.³⁹

Oşî, "Kur'an mahlûk değildir" derken, onun burada söz konusu ettiği "Kur'an", Allah'ın kelâmıdır. Allah kelâmı olan bu "Kur'an", esasen sonradan yaratılmış olan harflerin ve seslerin dile getirdiği Allah'ın Zatiyla kaim ve kadim olan bir kelâmdır. Sonradan yaratılmış olan harflerin ve seslerin dile getirdiği okunan (*makrû*) bu "Kur'an", Allah'ın Zatiyla kaim olan kadim bir "mana"dır. Bu "mana"ya "*kelam-ı nefsi*" de denir ki, asıl yaratılmamış olan kelâm (Kur'an) işte budur.⁴⁰ Söz konusu "mana"yı (*kelam-ı nefsi*) ifade eden harfler ve sesler ise, bazı Hanbelîlerin düşündüğünün aksine, yaratılmıştır. Nitekim bu, müellifin beytinin ikinci mısrasından açıkça anlaşılmaktadır.

Esasen buradaki sorun, "Kur'an" denince neyin anlaşıldığıdır. Çünkü Kur'an, mutlak, genel bir kavramdır. Bazen onunla, Kur'an okuyanın "kıraat"ı kastedildiği gibi, bazen de ses ve harflerden oluşan Mushaf

³⁵ Bkz. Brokelmann, *Erster Supplementband*, Leiden, E.J. Brill 1937, I/764.

³⁶ Eserleriyle ilgili bilgi için bkz. Özbek, Durmuş, "el-Üşî ve 'Kasîdetu'l-Emâlî", S.Ü.İ.F.D. yıl: 1994, sayı: 5, s. 266- 277.

³⁷ Bkz. Râzî, Muhammed b. Ebûbekir, *Şerhu Bed'il-Emâlî*, (neşr. Ebû Amr el-Huseynî b. Ömer b. Abdillâh), Dâru'l-Kütûbî'l-İlmiyye, Beyrut, t.y. s. 170; Aliyyu'l-Kârî, Nureddin Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî, *Şerhu'l-Emâlî (Dav'ü'l-Meâlî Şerhu Bed'i'l-Emâlî)*, İstanbul 1985, s. 29.

³⁸ Bkz. Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, (neşr. Helmut ritter), Wiesbaden, 1980, II/582.

³⁹ Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Emâlî*, s. 29.

⁴⁰ Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Emâlî*, s. 29; *Tuhfetu'l-Eâlî 'alâ Dav'i'l-Meâlî*, (yazarı bilinmemektedir) Matbaatu'l-Vehbiyye, Mısır, 1269, s. 30.

kasdedilir ki, gerek harfler gerekse sahifelerden oluşan "Mushaf"ın yaratılmış olduğu ortadadır. Dolayısıyla burada sözü edilen ve yaratılmamış (*gayr-i mahlûk*) olduğu kabul edilen "Kur'an"dan kasıt, okunan (*makrû*), yani okumak (*kıraat*) suretiyle anlamı dile gelen "*mana*"dır. Nitekim "*kelâm-ı nefîs*" de denen bu "*mana*", Allah'ın Zatı ile kaim, kadim, yani öncesiz, yaratılmamış bir sıfatıdır. Bu sıfat, O'nun "yaratılmamış kelâmı" demek olan asıl "Kur'an"a delalet eder ki, Oşî'nin "Kur'an yaratılmış değildir" derken kasdettiği "Kur'an" işte budur.

Bahis konusu edilen bu "Kur'an", harf ve seslerin veya kiraatin oluşturduğu değil, onların dile getirdiği "*mana*"yı ifade eden gerçek Allah kelâmıdır ki, yaratılmamış (*gayr-i mahlûk*) olduğu kabul edilen Kur'an, işte bu anlamdaki Allah kelâmı olan Kur'an'dır.⁴¹ Nitekim "Kur'an" sözcüğü, harf ve seslerin ifade ettiği "*mefhum*"a delalet ettiği gibi, söz konusu sözcük, aynı zamanda gerek kıraat gerekse harf ve seslere de delalet ettiğinden dolaydır ki, genelde doğrudan "Kur'an yaratılmış değildir" denmezde, "Allah kelâmı yaratılmamıştır" ya da "Allah kelâmı Kur'an yaratılmamıştır" ifadesi kullanılır.⁴²

Bütün Müslümanlar, Allah'ın "Mütekellim" olduğu hususunda esasen ittifak halindedirler. Bununla birlikte onlar, "Mütekellim" lafzının anlamı üzerinde ihtilafa düşmüşlerdir. Ehl-i Sünnet kelamcılarına göre Allah kelâmı, O'nun zatıyla kaim bir "*mana*" olup, ses ve harfler, O'nun bu kelâmına dâhil değildir. Ehl-i Sünnet'in bir bölümünü oluşturan Hanbelîler ile Ehl-i Sünnet dışında görülen Mu'tezile'ye göre ise, Allah, harfler ve seslerle "Mütekellimdir." Ancak Mu'tezile ve Hanbelîler, harf ve sesleri Allah kelâmı kabul etmekle birlikte, harf ve seslerden oluşan "kelâm"ın yaratılmış olup-olmadığı hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Nitekim Hanbelîlerden bize ulaşan bilgilere göre onlar, harf ve sesleri de Allah'ın Zatı ile kaim, kadim, yani öncesiz ve yaratılmamış kabul ederken; buna karşılık Mu'tezile ise onları, Allah'ın Zatı dışında kaim olan sonradan yaratılmış (hâdis) olarak kabul etmektedirler. Kerrâmiye'ye göre ise ses ve harfler, Allah'ın Zatı ile kaim, hâdis, yani sonradan yaratılmıştır⁴³ ki, sonradan olanın (hâdis), kadim olan Allah'ın Zatı ile kaim olmasının imkânsızlığı ortadadır.

Burada Mu'tezile, "*mana*" da denilen "*kelâm-ı nefîs*" ile harfler, sesler vs.den oluşan "*kelâm-ı lafzî*" ayırımına gitmemiştir. Bu nedenle Ehl-i Sünnet'in "Kur'an" dediği şey, Mu'tezile'ye göre, harfler ve seslerden oluşan bir kelâmdır. Dolayısıyla buna göre, bir bakıma onlar da esasen Allah'ın kelâm sıfatını kabul etmiş olmaktadırlar. Ancak Mu'tezile'nin anladığı kelâm, Allah'ın Zatıyla ezelde kaim ve kadim olan bir "*mana*" olmayıp, harfler ve seslerden mürekkep bir kelam olduğu için, işte bu yüzden onlar, kendi anladıkları bu kelâmın yaratılmış bir kelâm olduğu düşüncesidirler. Çünkü onlara göre, "Eğer müşriklerden biri senden emân dilerse, Allah'ın kelâmını

⁴¹ Bkz. Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Emâlî*, s.29; *Tuhfetu'l-Eâli*, s. 30; Ahmed Âsım, *Merâhu'l-Meâlî fi Şerhi'l-Emâlî*, İstanbul 1304, s. 60.

⁴² Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Emâlî*, s. 29; *Tuhfetu'l-Eâli*, s. 30.

⁴³ Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Emâlî*, s. 29; *Tuhfetu'l-Eâli*, s. 30- 31; Ahmed Âsım, *Merâhu'l-Meâlî fi Şerhi'l-Emâlî*, s. 60.

*işitip dinleyinceye kadar ona emân ver*⁴⁴ ayetinde geçen "Allah kelâmı", işitilip duyulan lafız ve seslerden ibarettir ve söz konusu bu kelâm ise mahlûktur.⁴⁵

Buradan da anlaşılıyor ki, gerek Mu'tezile gerekse Ehl-i Sünnet, lafız ve seslerden oluşan "kelâm-ı lafzî"nin mahlûk, yani sonradan yaratılmış *hâdis* bir kelâm olduğu üzerinde esasen mütefiktirler. Durum böyle olunca onların burada ayrıştıkları husus esasen şudur: Mu'tezile, "lafzî kelâm", yukarıda söz konusu edilen ayete de dayanarak, gerçek Allah kelâmı sayarken; buna karşılık Ehl-i Sünnet, "lafzî kelâm" - "nefsî kelâm" ayırımına giderek, her iki kelâmın da var olduğunu kabul etmiştir. Öyle görünüyor ki, eğer kesin bir delil ile onlara göre "kelâm-ı nefsi"nin varlığı sâbit olmuş olsaydı, onun kîdemini, yani "kelâm-ı nefsi"nin yaratılmamış olduğunu, onlar da (Mu'tezile) kabul ederlerdi.⁴⁶

Bu arada Ehl-i Sünnet içinde yer alan Hanbelî bir grubun, şu veya bu anlamıyla Kur'an'ın yaratılmış olduğunu dile getirenleri tekfir ederek onları küfre düşmekle itham etmeleri ise, ⁴⁷ inanç özgürlüğüne aykırı olduğu gibi, aynı zamanda bu, herhangi bir konuda farklı düşünce üretmenin önünü kapatan hoşgörüsüz bir söylemdir. Genelde onların bu söylemine mesned teşkil eden "Kur'an mahlûktur, diyen kâfir olur" şeklinde rivayet olunan haberin gerçekliği sabit olmadığı gibi, esasen bu haber, *âhâd* bir haberdir.⁴⁸ Dolayısıyla gerçekliği herkesçe sabit olmayan bu tür âhâd haberlere dayanarak insanları farklı yorum ve tefsirlerinden dolayı tekfir etmek doğru değildir. Çünkü tekfirin siyasal, sosyal ve ekonomik uzantıları olan yaptırımları vardır ve esasen tekfir söylemi bir Müslümana yakışık almayan bir söylemdir.

Sonuç olarak yaratılmamış kelâm anlamındaki Allah kelâmı olan "Kur'an", harf ve lâfızların delalet ettiği bir "mana", bir "mefhum"dur. Yaratılmış olan harf ve seslerin dile getirdiği yaratılmamış olan bu kelâma, "kelâm-ı nefsi" de denir. Ehl-i Sünnet'e, bu arada Oşî'ye göre, asıl kelâm işte bu "enfûsî" kelâmdır. Nitekim ünlü şairlerden Ahtal, "Kelâm, kalpte olandır; dil ise, onun delil ve tercümanıdır" derken, işte bu "nefsî kelâm"ın gerçek kelâm olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Araplar da vicdandaki manaya delalet eden ibareye "kelâm" adını verirler. Buna göre ses ve harflerden oluşan hissi kelâma "kelâm" denmesi ise mecazdır.⁴⁹ Dolayısıyla gerçek kelâm, "mana" olan içteki kelâmdır.

Gerçekte Allah kelâmı dediğimiz "Kur'an" da, esasen, Allah'ın zatıyla kaim, kadim bir "mana"dır ve yaratılmamış (*gayr-i mahlûk*) olduğu kabul edilen kelâm da işte bu "mana"dır. Harf ve seslerden oluşan kelâm ise,

⁴⁴ Tevbe, 9/6.

⁴⁵ Bkz. Ahmed Asım, *Merâhu'l-Meâlî fi Şerhi'l-Emâlî*, s. 61- 62; Râzî, Muhammed b. Ebûbekir Ahmed b. Ali, *Şerhu Bed'i'l-Emâlî*, s. 180.

⁴⁶ Bkz. *Tuhfetu'l-Eâlî 'alâ Dav'i'l-Meâlî*, s. 32.

⁴⁷ Bkz. Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Emâlî*, s. 30.

⁴⁸ Bkz. Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Emâlî*, s. 30 (Dipnot); *Tuhfetu'l-Eâlî 'alâ Dav'i'l-Meâlî*, s. 32.

⁴⁹ Ahmed Asım, *Merâhu'l-Meâlî fi Şerhi'l-Emâlî*, s. 60; Ayrıca bkz. Hâfız Refî, *Kasîde-i Emâlî Tercüme-i Manzûmesi*, İstanbul 1302, s. 12.

beşer cinsinden sadır olan kelâmdır ki, Oşî'nin, beytinin ikinci kısmında da dediği gibi, "Rabbin kelâmı, beşer sözü cinsinden münezzehtir." Çünkü Allah kelâmı gerçekte ne Arapça ne de başkaca herhangi bir dildir. Arapça, Süryanice, İbranice ve Kiptî dili, gerçek Allah kelâmı olan "mana"yı ifade eden bir takım dillerdir. Nitekim Allah'ın Zatıyla kaim ve kadim olması dolayısıyla bir ve aynı olan, değişmeyen, bölünme kabul etmeyen Allah kelâmı, İbranice ile dile getirilip onunla ifade olunduğunda buna "Tevrat"; Süryanice ile ifade olunduğunda "İncil"; Arapça ile dile getirildiğinde ise ona "Kur'an" adı verilir.⁵⁰

Gerçekte hepsi de bir ve aynı olan Allah kelâmının, değişik zamanlarda değişik dillerle dile getirilmesi söz konusudur. Bu nedenle İbranice, Süryanice ve Arapça gibi diller, bizatihi Allah kelâmı olmayıp, söz konusu "mana"yı insanlar için anlaşılır kılmak için ilahî kelâmı ifade eden dillerdir. Dolayısıyla Allah kelâmı olan "mana", ya da diğer bir ifadeyle "kelam-ı nefsi", yaratılmamış olduğu halde, ses ve harflerden oluşan söz konusu bu dillerin yaratılmış olduğu açıktır. Yaratılmamış olarak kabul edilen kelimeler ise, insan sözü cinsinden olmayan Allah kelâmıdır.

Özetle, Oşî'nin Allah kelâmına dair söylediği beyti çerçevesinde dile getirilen hususların, daha önce kelâmullahla dair genel tartışmalar içinde verdiğimiz, İbn Kullâb ve arkadaşlarından itibaren başlayıp Ehl-i Sünnet'in iki önemli kolu olan Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik ekolü içinde sistemli hale getirilen kelâmullah anlayışının aynı olduğu açıkça görülmektedir. Oşî'nin kelâmullahla dair beyti ise, kelâmullahla ilgili Ehl-i Sünnet'in, özellikle de onun Hanefî-Mâtürîdî çizgisinin benimsediği görüşlerin en kısa ve en veziz şekildeki bir ifadesidir.

⁵⁰ Bkz. Râzî, *Şerhu Bed'i'l-Emâlî*, s. 178- 179; Damâd-Gelenbevi, Muhammed Şükrî b. Ahmed Atâ, *Keşfü'l-Meâlî Şerhu Bed'i'l-Emâlî*, İstanbul 1328, s. 18- 19; Reyhâvî, Muhammed b. Süleyman el-Halebî, *Nuhbetu'l-Leâlî li Şerhi Bed'i'l-Emâlî*, İstanbul 1991, s. 27.